

О. М. ПЕЙЧЕВА

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГІЧНОГО ЯВИЩА НЕСТАБІЛЬНОСТІ

(з історії південнослов'янських мов та їх діалектів)

У пропонованій роботі представлена спроба встановлення максимально повного корпусу причин і умов розвитку такого фонетико-фонологічного явища як консонантна нестабільність, виявлення ієрархії і взаємовпливів чинників даного процесу, узагальнення та систематизація існуючих точок зору на цю проблему.

Ключові слова: нестабільність, консонант, південнослов'янські мови, діалект, субститут, елізія.

У славістиці нестабільність одиниць на фонетико-фонологічному рівні ще недостатньо досліджена, як при вивченні літературних мов, так і в діалектології. Поки що в науковій літературі немає чіткості в застосуванні терміну для номінації поняття «нестабільність елемента мовної системи». Нестабільність як характеристику певного мовного явища або мовної одиниці лінгвістичні словники не фіксують, отже, у мовознавстві таке поняття не термінологізовано.

На нестабільність одиниць на фонологічному рівні як на явище, яке потребує спеціального терміна, одним із перших звернув увагу видатний болгарський лінгвіст І. Леков, який у роботі порівняльного характеру «Напрямки розвитку фонологічних систем слов'янських мов» («Насоки в развою на фонологичните системи на славянските езици») [7] привернув увагу славистів до таких фонем у слов'янських мовах та діалектах і запропонував їх класифікацію. Не використовуючи терміну «нестабільний», І. Леков назвав такі фонemi «слабкими», зазначивши найважливішу ознаку — тенденцію до втрати (елізії) або заміни (субституції) іншими звуками.

На такі властивості фонем вказували й інші лінгвісти. Так, С. Бернштейн, розглядаючи долю фонemi /x/ в окремих слов'янських діалектах, виділяв «хитливі» фонemi [2: 227].

Стабільність у мові — це усталеність, незмінність одиниці у мовній системі. Нестабільність — навпаки, нестійкість, яка виявляється в ряді субституцій, що виводять даний знак за межі певного типу, а також у його повній елізії. Тобто нестабільний консонант — це, на нашу думку, такий приголосний, який через фоно-артикуляційні особливості звука-репрезентанта або через специфіку формування звукового ланцюжка у конкретній мовній системі має тенденцію до елізії і (або) субституційних змін.

У статті представлено спробу встановити максимально повний корпус причин і умов розвитку такого фонетико-фонологічного явища як консонантна нестабільність, виявити ієрархію і взаємовпливи чинників цього процесу, узагальнити та систематизувати вже існуючі точки зору на цю проблему.

На формування і розвиток нестабільності консонантів впливали різноманітні чинники, як внутрішньомовного, так і екстралінгвального характеру. Без сумніву, тільки комплексний аналіз причин даного явища дозволить встановити лінгвістичний статус нестабільних консонантів, з'ясувати закономірності даного процесу в різних ареалах Славії.

1. Фонетичні зміни часто обумовлені тенденцією до зручної вимови. Розмаїтість синтагматично обумовлених звукових змін у слов'янських мовах і діалектах підкреслює, що саме вимовна зручність у них розуміється по-різному.

З усіх приголосних звуків південнослов'янських мов найбільш нестабільним є задньоязиковий фрикативний [x]. Він по-різному представлений як у літературних мовах, так і в діалектах.

Задньоязиковий [x] дуже рано почав зникати в південнослов'янських народних говірках. А. Белич писав, що в говірках сербської і хорватської мов цей процес почався ще в XVI столітті [1: 106].

Не викликає сумніву, що репрезентант даної задньоязикової фонemi в пізню спільнослов'янську епоху вже мав неоднакове звучання в окремих діалектах. В одних — давнє зімкнене утворення, в інших — змінився у фрикативний задньопіднебінний або гортанний звук. Лінгвісти відзначають, що «слов'янський x мав доволі широку артикуляцію, і у зв'язку з цим відносно слабкий веллярний шум тертя» [9: 169], а дзвінкий ларингальний h і веллярний γ у слов'янських мовах — це просто дві фонетичні реалізації однієї й тієї ж фонemi, — дзвінкого кореляту x. Звернувши увагу на давній слов'янський перехід γ > h, М. С. Трубецької зазначав, що «дзвінкий h спочатку з'явився тільки як рідкісний (факультативний) варіант поряд із γ» [9: 172].

2. М. С. Трубецької також вказував на процес ларингалізації x, тобто перетворення x у глухий ларингальний придих, що позначається ним h на відміну від дзвінкого h. Через це

фонема /x/ випала з групи задньопіднебінних, і співвідношення x:k зникло. Подальший діалектний розвиток цього h характеризується, на думку М. С. Трубецького, з одного боку, його одзвінченням у певних позиціях, а з іншого боку — тенденцією до повного зникнення, причому субститутами h часто виступають дзвінки v, g, j (див. [9: 177]).

На сучасному етапі h або подальші стадії його розвитку можна спостерігати в південно-слов'янських діалектах, але початковий ареал переходу $x > h$ визначити вже не вдається. Наполягаючи саме на такому спрямуванні розвитку задньопіднебінних у слов'янських мовах, М. С. Трубецької зазначав, що «у всіх слов'янських мовах панує тенденція до послаблення веллярного шуму в задньопіднебінних спірантів» [9: 179].

3. На характер і статус консонанту не можуть не впливати його артикуляційно-акустичні характеристики. Ще в 1933 році в роботі Б. Милетича «Вимова сербськохорватських звуків (експериментально-фонетичне дослідження)» зверталася увага на той факт, що при експериментальних дослідженнях виявлені дві різні реалізації фонему /x/: перша група інформаторів вимовляла веллярний спірант (x), інша — ларингальний спірант (h) [8: 115]. Ці два звуки відрізняються не тільки за місцем творення, але і за ознакою наявності / відсутності шуму, тобто у вимові першої групи випробуваних «шум ледве чується, а у вимові іншої групи немає ніякого характерного шуму» [8: 115]. Природно, що за послаблення артикуляційного процесу в мовленнєвому потоці в слабких позиціях (наприклад, інтервокальна, кінець мовного такту й ін.) такий звук переходить у слабку аспірату або випадає зовсім. На думку Б. Милетича, і в літературній вимові «сербськохорватське «x» зазвичай вимовляється із слабкішим шумом, ніж в інших слов'янських мовах, так, що може розглядатися як перехідний звук між [x] і [h]» [8: 119].

Питання про реалізацію даної фонему до кінця не вирішено і в граматиках болгарської літературної мови, де консонант «x» визначається як веллярний, задньоязиковий. Однак професор Б. Шкліфов вважає, що пояснення творення цього звуку в болгарській мові перенесено з російських граматик і є неточним. «Болгарський літературний «x» є проміжним звуком між веллярним та ларингальним, тобто увулярним ([χ]). При його творенні... язик знаходиться у відносному спокої, як при вдику / видиху» [10: 75]. На думку Б. Шкліфова, у болгарських діалектах існує тільки увулярне [x], що є першим етапом зміни реалізації фонему /x/, і саме перетворення веллярного X в увулярний і визначає подальшу долю даного звуку, тобто увулярний [χ] переходить у ларингальний (див. [10: 76]).

4. Сучасні лінгвісти звертають увагу на явище *леніції* («послаблення»), тобто на збільшення затвору при артикуляції приголосних, що призводить до посилення току повітря; при цьому глухі приголосні подзвінчуються, а дзвінки набувають особливого придихового характеру (див. [3]). М. Л. Гринберг вважає, що дане явище могло зародитися в епоху падіння редукованих і пов'язане з опозицією напруженості/ненапруженості змінених у праслов'янській мові [3: 33].

Як відомо, глухі й дзвінки приголосні в принципі відрізняються не тільки за участю голосу, але і за рівнем напруженості артикуляції. Так утворюються артикуляції типу *fortis* і *lenis* (сильна і слабка). Глухість/дзвінкість і різний ступінь напруженості можуть конкурувати у своїй значущості для упізнання приголосного як звукотипу. Вважається також, що опозиція за напруженістю приголосних відбиває більш ранній стан мови, ніж кореляція за участю голосу.

Заміна дзвінкого приголосного глухим означає зниження / втрату голосу і підвищення напруженості. Падіння кінцевих редукованих в історії слов'янських мов було одним із проявів того, що кінець слова знаходився в зоні зниженої мовленнєвої уваги. У такій же ситуації знаходився і кінцевий приголосний. У зв'язку з цим показовою є синтагматична поведінка фарингального спіранта h у деяких українських говірках. Особливість артикуляції цього спіранта визначається в ненапруженості й у неповному утворенні голосу. Про те, що спіранти, локалізовані у фарингальній / задньопіднебінній зоні, є менш напруженими в порівнянні з іншими приголосними, свідчать факти й інших слов'янських діалектів.

5. Проте не завжди зміна приголосного відбувалася саме таким шляхом. Відомо, що розвиток розбіжностей між слов'янськими мовами відноситься до епохи падіння редукованих. У цю епоху формувалися основні мовні типи: вокалічний, що розвився надалі шляхом максимальної диференціації голосних, і консонантний, розвиток якого характеризувався максимальною диференціацією приголосних (див. [5: 120]). Належність конкретної мови чи діалекту до того або іншого типу також могла обумовити напрямок зміни консонантів.

6. Акустико-артикуляційні особливості репрезентантів фонем не можуть розглядатися як єдина причина фонетико-фонологічної нестабільності. Відомий болгарський лінгвіст І. Кочев висуває на перший план системні відношення у фонологічній системі конкретної мови, пояснюючи нестабільність деяких консонантів (j, w, x) їхньою фонологічною непарністю, відсутністю опозитивних звуків [6: 251], і відзначає, що коли розвиток x и j пов'язаний насамперед із звуженням чи розширенням ужитку тих або інших фонем, то розвиток w, крім кількісного, має і якісний характер: з одного боку — шляхом переходу в лабіодентальний виникає звук [ф] як потенційно глуха фонема, а з іншого боку — через наступні соноризацію і вокалізацію (в [y]) встановлюється зв'язок із системою вокалізму [6: 251].

Соноризація відзначається і при зміні /x/, її переході в /j/, що робить структуру слова в цілому «менш консонантною». Саме фонематичною непарністю даних фонем деякі лінгвісти пояснюють взаємозамінність, змішування їхніх репрезентантів (наприклад, перехід $x > w, v, y, \ddot{y}, \Phi, \varphi$). Подібно до /x/, приголосний [j] також переходить у w (y, φ). Цьому сприяє та обставина, що обидва консонанти одночасно є і фрикативними, і сонорними.

7. Як чинник розвитку нестабільності може розглядатися і походження фонем з іншого звукового типу. Яскравим прикладом цього є перехід $v > \ddot{y}$. Відомо, що індоєвропейське *w (консонантне u) перейшло в слов'янських діалектах у губно-зубний спірант [v]. Але це перетворення не є спільнослов'янським. У пізньопраслов'янський період ця фонема була представлена звуками різної артикуляції: губно-зубним в одних діалектах і білабіальним — в інших. Звідси й могли виникнути розбіжності в реалізації даної фонемі.

В усіх слов'янських мовах і діалектах, де фонема *v мала білабіальне утворення, простежується тенденція до перетворення [v] наприкінці складу в нескладове [ÿ], а на початку слова перед приголосним розвивається складотворчий [u]. Ця тенденція деякою мірою спостерігається в російській (у її південному наріччі), білоруській, українській, словенській, словацькій, сербській мовах.

Як зазначає Ю. О. Карпенко, в українській мові основний прояв *v — губно-губний [w], його варіація [ÿ] і варіант [u]. Всі ці три звуки знаходяться у відношеннях додаткової дис-трибуції [4: 77].

8. Ще одним не менш важливим чинником функціонування і набуття особливого статусу деяких консонантів варто вважати і міжмовні контакти. Прикладом такого впливу може служити стабілізація фонем /x/ і /ф/ у деяких південно-західних болгарських говірках (під впливом грецької мови), а також аналогічне явище в сербських мусульманських говірках (під впливом арабської і турецької мов).

Необхідно також зазначити, що з погляду стабільності/нестабільності фонем релевантним виявляється і вплив субстрату на досліджувану мову або групу мов. Так, наприклад, маючи на увазі, що нестабільність «х» охоплює серед південнослов'янських сербські, чорногорські, боснійські, македонські і частково хорватські діалекти, а словенські говірки, навпаки, добре зберігають цей звук, і з огляду на те, що словенська і хорватська мови не входять у балканський мовний союз, С. Б. Бернштейн наполягає на тому, що дану тенденцію не можна розглядати ізольовано від аналогічної тенденції в інших балканських мовах (наприклад, у румунській). Це дає підставу вченому розглядати вплив балканського мовного субстрату як ще один із чинників, що сприяють формуванню різноманітного статусу даного консонанту в слов'янських мовах [2].

Вважаємо за необхідне зазначити, що таке розмежування причин нестабільності можна вважати до деякої міри умовним, оскільки статус кожного конкретного консонанта в різних мовах обумовлений цілим комплексом причин, причому в кожному конкретному випадку домінує той або інший чинник.

1. *Белић А.* Основе историје српскохрватског језика. Фонетика / А. Белић. — Београд: Просвета, 1968. — 270 с.
2. *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков / АН СССР, Ин-т славяноведения / С. Б. Бернштейн. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 350 с.
3. *Гринберг М. Л.* Расцвет и падение лениции взрывных в словенском языке / М. Л. Гринберг // ВЯ. — 2001. — № 1. — С. 31—42.
4. *Карпенко Ю. О.* Фонетика і фонологія сучасної української мови / Ю. О. Карпенко. — Одеса: Чорномор'я, 1996. — 144 с.
5. *Коломієць В. Т.* Историчні джерела типологічних особливостей слов'янських мов у галузі фонетики / В. Т. Коломієць // Мовознавство. — 1985. — № 2. — С. 41—59.
6. *Кочев И.* Съдбата на невключени в корелация на звучност-безвучност съгласни в някои източни български говори // Изследвания върху историята и диалектите на български език / И. Кочев. — София: Изд-во БАН, 1979. — С. 250—254.
7. *Леков И.* Насоки в развоја на фонологичните системи на славянските езици / И. Леков. — София: Изд-во БАН, 1960. — 221 с.
8. *Милетић Б.* Изговор српскохрватских гласова (експериментално-фонетска студија) / Б. Милетић // СДЗ. — Кн. V. — Београд: Слово, 1933. — 160 с.
9. *Трубецкой Н. С.* К истории заднебных в славянских языках / Н. С. Трубецкой // Избранные труды по филологии. — М.: Наука, 1987. — С. 168—179.
10. *Шклифов Б.* Проблеми на българската диалектна и историческа фонетика с оглед на македонските говори / Б. Шклифов. — София: Качармазов, 1995. — 120 с.

О. Н. Пейчева

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКОГО ЯВЛЕНИЯ НЕСТАБИЛЬНОСТИ (из истории южнославянских языков и их диалектов)

В статье рассматривается комплекс причин, обуславливающих и стимулирующих нестабильность консонантов как особое фонетико-фонологическое явление, а также представлен обзор основных мнений славистов по этой проблеме.

Ключевые слова: нестабильность, консонант, южнославянские языки, диалект, субститут, элизия.

O. N. Pejcheva

THE MAIN REASONS OF PHONETIC-PHONOLOGICAL PHENOMENON OF UNSTABILITY
(from the history of south-slavic languages and their dialects)

This thesis is devoted to research of the status, causes, conditions and peculiarities of functioning unstable consonants in South-Slavonic languages and their dialects.

Key words: unstable consonant, dialect, South-Slavonic languages, phoneme, substitute, elision.

УДК 801.632:811.161.2'342.42:821.161.2—1 Л. Костенко

З. І. ВИСОЦЬКА, О. В. ГЕЙНА

**ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ АЛІТЕРАЦІЇ ДРИЖАЧОГО [P]
У ПОЕЗІЇ ЛІНИ КОСТЕНКО**

У статті розглянуто найбільш поширений тип алітерації дрижачого «р», проаналізовано його фоностилістичні функції, визначено індивідуально-авторські особливості використання цього типу алітерації у мовотворчості Ліни Костенко. Досліджено проблеми звукового символізму в поетичному тексті.

Ключові слова: фоностилістика, алітерація, звук, поетичний текст, фоностилістичні засоби.

Стилістичний аспект дослідження засобів звукосмислової організації поетичного тексту передбачає розгляд звукових повторів та звукового символізму, що безпосередньо пов'язані з проблемами змістовності звукової форми та експресивності звуків, встановлення смислових відношень між словами на підставі схожості їх фонетичного складу тощо.

У процесі творчості, намагаючись досягти максимального образно-естетичного ефекту, кожен автор по-своєму використовує мовний матеріал, явні й приховані можливості елементів різних мовних рівнів. Зокрема, це стосується і так званих фонетичних потенцій мови, які повною мірою використовуються далеко не всіма поетами. Узагалі досягнення смислово-емоційного ефекту за допомогою активізації цілеспрямованого «освоєння» звукових засобів мови — явище дещо нове в українській стилістиці.

Протягом століть у поезії на перший план висувалася смислова її сторона, тоді як звукова вважалася другорядною, допоміжною і була зведена головним чином лише до рими. Довгий час у стилістиці панівною була і зараз активно побутує думка про те, що «окремий звук як такий ніякого самостійного значення не має, хоча в будь-якому тексті можуть бути використані всі без винятку звуки, між змістом і його фонетичним оформленням часто спостерігається прямий чи опосередкований зв'язок» [1].

На противагу цьому виступає теорія І. Качуровського — видатного вченого-україніста, що плідно працює на ниві української словесності, а отже, із власного досвіду знає про «потойбічні» аспекти творчості. У праці «Фоніка» в розділі «Символіка і містика фонічних компонентів літературного твору» він відстоює думку про те, що окремі звуки нашої мови можуть мати символічне, навіть містичне значення, яке, однак, не є раз і назавжди даною константою. У кожному конкретному контексті воно може виявлятися по-різному, аж до протилежності [4: 135—151].

У своїй статті на основі розглянутих поглядів ми намагаємося враховувати смисловиражальні символічні можливості, що закладені у природу звука, не підіймаючи їх при цьому до рівня визначального чинника семантико-смислової структури тексту. Фоностилістичні явища ми розцінюємо як одну із таких складових, яка без відповідного лексичного, синтаксичного контексту не може виявити всієї повноти закладених у неї значень. Водночас нехтування звукосмислових потенцій мови є неприпустимим. Тому змістовно досконалий, але «фонетично не інкрустований» текст часто виглядає бідним, художньо невизначним, позбавленим належної тональності, музикальності, поетичної плавності.

Визначальним засобом звукового увиразнення ритмікосмислової будови вірша є алітерація. В. С. Калашник визначає алітерацію як «повторення однакових або подібних за звучанням приголосних у віршовому рядку, фразі чи строфі для підсилення інтонаційної виразності, звучності і музичності» [3: 48].

Алітерація є одним із тих фоностилістичних засобів, які сприяють подоланню звукової нейтральності тексту, допомагають організувати його емоційно-смислову структуру. Проблематика сформульованої теми визначається важливістю стилістичного навантаження цього явища по-